

לרב הדרי שליט"א,
שלימדנו קבלת שבת מה היא

הפניה למערב בקבלת שבת על פי מנהג מקובלי צפת

רבות שמענו מפי הרב הדרי שליט"א על מהות השבת, על נקודות המפגש בין קדושתה – קדושת הזמן, לבין קדושת ירושלים והמקדש – קדושת המקום. עיקרי הדברים גם הועלו על הכתב.¹ על אחת מנקודות מפגש אלה, ואולי המרתקת שביניהן – הלא היא קבלת השבת. נייחד דברים קצרים, שעיקרם ניסיון לברר היבטים מסוימים באופיה של קבלת השבת המקורית של מקובלי צפת, אשר הטביעה את חותמה על מנהגי הקהילות היהודיות באשר הן.

תפילת קבלת שבת על נוסחיה השונים חותמת שורה של מנהגים ('הנהגות') שהונהגו על ידי מקובלי צפת במאה הטי"ז למניינם, במסגרת ההכנות המדוקדקות לשבת שיש לעשותן בערב השבת. היציאה לשדה, כמו גם אמירת הפזמון 'לכה דודי' של ר"ש אלקבץ והנהגות אחרות, נהגו בצפת עוד לפני בואו של האר"י הקדוש בשנת ה'ש"ל (1570 לסה"נ), אך אין ספק שאת תפוצתה הרחבה כל כך של תפילת קבלת השבת ואמירת הפזמון 'לכה דודי' שבמרכזה בין קהילות ישראל, יש לזקוף לעובדה שהאר"י אימץ הנהגות אלה עם בואו לצפת, ואף חידש בהן חידושים מפליגים.² עם זאת, אופן התפילה המפורט של האר"י עצמו בזמן קבלת שבת מתואר אך בקצור נמרץ ע"י תלמידו ר' חיים וויטאל:

1. ח.י. הדרי, למהותם של מזמורי "קבלת שבת", שנה בשנה (א. הלוי פיצניק, עורך), ספר שנה תשמ"א להלכה, למחשבה ולבעיות יהדות, עמ' 243-262 (להלן: הרב הדרי תשמ"א); ח.י. הדרי, "עומד אחר כתלנו", בתוך: שאלו שלום ירושלים: עיר הקודש בהלכה ובאגדה (י. בריס וי. ביר, עורכים), הוצאת תנועת הנוער החרדי עזרא, תשמ"ה, עמ' 65-95 (להלן: הרב הדרי תשמ"ה).

2. על סדר קבלת שבת, מקורותיה, ניסוחיה השונים ועיצובה הסופי, ראה: י. כהן, סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי, ירושלים, תשכ"ט (להלן: כהן תשכ"ט); י. גולדהבר, לקראת שבת לכו ונלכה, חלקים א-ב, קובץ בית אהרן וישראל (מאסף מרכזי לתורה והלכה של מוסדות סטאלין קארלין), גליון סד (ניסן-אייר תשנ"ו), עמ' קיט-קלח, וגליון סו (אב-אלול תשנ"ו), עמ' צא-קיב (להלן: גולדהבר תשנ"ו). ראוי לציין, שלא כל קהילות ישראל קבלו את מנהגי קבלת השבת הצפתיים, והיו גם שהתנגדו בחריפות ליציאה אל השדה, כמו השל"ה הקדוש (כהן תשכ"ט, עמ' 21-22). מעניינת במיוחד העובדה, שתפלת קבלת שבת אינה מוזכרת

"... הנה קיצור סדר קבלת שבת הוא, שתצא לשדה ותאמר: בואו ונצא לקראת שבת מלכתא, לחקל תפוחין קדישין... ותעמוד מעומד במקום אי בשדה. ואם יהיה ע"ג הר א' גבוה הוא יותר טוב, ויהיה המקום נקי כפי מה שצריך, מלפניו כמלוא עיניו ומאחריו ד' אמות כו'. ותחזור פניך כנגד רוח מערב, ששם החמה שוקעת, ובעת שקיעתה ממש, אז תסגור עיניך, ותשים ירך השמאלית על החזה, ויד ימינך על גבי שמאל, ותכוין באימה וביראה, כעומד לפני המלך, לקבל תוספת קדושת שבת. ותתחיל ותאמר מזמור הבו לה' בני אלים כו', כולו בנעימה. ואח"כ תאמר ג' פעמים באי כלה באי כלה באי שבת מלכתא. ואח"כ תאמר מזמור שיר ליום השבת וכו' כולו. ואח"כ תאמר ה' מלך גאות לבש כו', עד לאורך ימים. ואז תפתח עיניך, ותבא לביתך, כמ"ש בעז"ה"³.

מתיאור זה מוכח, שהתפילה עצמה התחילה ב'מזמור לדוד הבו לה' בני אלים', ומכאן מנהג רוב עדות ספרד והמזרח להתחיל את תפילת קבלת השבת במזמור זה, בעוד שברוב קהילות אשכנז (וכך גם אצל התימנים) נהוג להקדים לכך את

בחיבוריו ופסיקותיו של רבי יוסף קארו, על אף שהותו הארוכה בצפת לפני האר"י ואחריו, פרט לאמירת מזמור שיר ליום השבת (שו"ע או"ח סי' רסא ס"ד; הרמ"א שולל גם אותו, ראה: דרכי משה על הטור שם). אמנם מרן מזכיר באופן כללי את עניין השמחה בביאת השבת כיוצא לקראת המלך (בדומה לרמב"ם ה"ל שבת פ"ל ה"ב) ולקראת החתן והכלה, ומביא את מנהגי האמוראים ר' חנינא ור' ינאי לומר 'בואו נצא לקראת שבת המלכה, בואי כלה בואי כלה' (שו"ע או"ח סי' רסב ס"ג), אך בכך אינו מחדש דבר, אלא מביא את דברי הגמרא והטור כלשונם. לנו נראה, שר"י קארו, כמרא דאתרא וכראש הישיבה הגדולה בא"י באותה תקופה, העדיף קבלת שבת 'מסורתית' בין כתלי הישיבה ובתי הכנסת, כדעת אנשי תנועת המוסר בדורות שלאחריו (וראה גם: הרב הדרי תשמ"א, עמ' 245; תשמ"ה, עמ' 94). עם זאת, יש לקחת גם בחשבון, שכתובת פסקיו בשו"ע או"ח הסתיימה זמן ניכר לפני בואו של האר"י (בשנת ש"ל, עת שהגיע האר"י לצפת והוא בן 36 שנה, היה מרן כבר בן 82 שנה; האר"י נפטר בשנת של"ב, כשנתיים בלבד לאחר בואו לצפת, בעוד מרן נפטר בשיבה טובה בשנת שלי"ה בגיל פ"ז שנים). על כן, אין השו"ע משקף בהכרח את מנהגי צפת בזמנו של האר"י בצפת, אלא את התקופה שקדמה לו, בטרם נפוצו מנהגי קבלת שבת ברבים.

3. ר' חיים וויטאל, ספר שער הכוונות, חלק שני (השער השמיני), סידר ר' שמואל וויטאל (מהדורת דפוס אשל, בני ברק, ללא שנת הוצאה), עמ' לח-לט; מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 328-329. שוב נציין, שבחיבוריו של ר"י קארו לא מוזכר דבר הקשור ל'סדר קבלת שבת'; יתר על כן: בניגוד למה שמובא אצל ר"ח וויטאל על היציאה לשדה ועל הסגולה שבאמירת קב"ש ב'הר א' גבוה הוא יותר טוב', הרי שמרן עצמו מדגיש: 'המתפלל לא יעמוד על גבי מקום גבוה' (שו"ע סי' צ ה"א), ו'לא יתפלל במקום פרוץ כמו בשדה' (שם, ה"ל ה), אם כי ניתן לומר שדברי מרן מכוונים לתפילות יום-יום על פי סדרן הרגיל, ואינם מתייחסים לתפלת קבלת שבת שאיננה ממניין התפלות הרגיל לכל הדעות.

אמירת חמשת מזמורי התהלים צה-צט.⁴ מתיאור זה אין גם ראיה לאמירת פזמון 'לכה דודי' כולו בחוג האר"י, בנוסח של ר"ש אלקבץ שהתקבל במהלך הדורות, אם כי בחיבורים מאוחרים יותר, החל מראשית המאה הי"ז לסה"נ ואילך, נכתב כי האר"י היה אומר פזמון מיוסד לקבלת השבת או פיוט נאה ומשובח אשר חיבר וייסד החכם החסיד שלמה אלקבץ.⁵ 'השדה', הוא 'חקל תפוחין קדישין' הנזכר, זוהה במהלך הדורות עם הרחבה שליד בית הכנסת האשכנזי ע"ש האר"י בצפת; זיהוי זה מתועד לראשונה על ידי ר' שמחה בן יהושע מזאלאזיץ, שתיאורו המפורטים בשנים תקכ"ד-תקכ"ה (1764-1765 לסה"נ) הם המקור החשוב ביותר לידיעותינו על צפת ובתי הכנסת שלה לפני הרעש הגדול של שנת תקצ"ז.⁶

עניין מיוחד יש לנו עם החזרת הפנים המתוארת בקבלת השבת של האר"י, שהיתה לכיוון מערב בזמן אמירת כל התפלה ("...ותחזור פניך כנגד רוח מערב, ששם החמה שוקעת... ותתחיל ותאמר, מזמור הבו לה'..."). מאחר וכיוון התפילה הרגיל בגליל הוא לדרום, לעבר ירושלים, הפנייה כאן למערב חורגת לכאורה מן הנורמה המקובלת ודורשת הסבר. לפי רוב הדעות, הפנייה למערב

4. כהן תשכ"ט, עמ' 6-11. עם זאת נציין, שבניגוד לדעה המקובלת שהר"מ קורדיברו הוא שהנהיג לראשונה את אמירת מזמורי התהלים 'לכו נרננה' וכי (כהן תשכ"ט, עמ' 4), יש הסוברים שמקור המנהג הוא מיוסדו של ר' משה בן מכיר, ראש ישיבת עין זיתים ובעל הספר 'סדר היום' (גולדהבר תשנ"ו, א, עמ' קלב, הערה 24). על מהותם וייחודם של מזמורי קבלת שבת, ראה הרב הדרי תשמ"א.

5. ספר שבחי האר"י, דפוס נתנאל דוד, ווארשה, 1875, דף ג' ע"ב (מובא גם בספר ענף עץ עבות, ירושלים, תשל"ב, עמ' קס, ובספר חמדת ימים [כהן תשכ"ט, עמ' 29]). על מקורות הפזמון 'לכה דודי' ועל הפיוט המקביל בשם זה שהודפס בספר 'סדר היום' של ר' משה בן מכיר, ראה גם: י' רצהבי, 'לכה דודי' של המקובל רבי שלמה אלקבץ ומקורותיו, מחניים 6, תשרי תשנ"ד, עמ' 162-169.

6. ראה: מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזיץ, בתוך: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת-גן, 1976, עמ' 382-423. בזמנו היתה תקנה קבועה בצפת להתפלל מנחה של ערב שבת בבית הכנסת 'גריגוסי' (עולי יוון), שהיה ליד השדה שבו קיבל האר"י את השבת; וקודם השקיעה התכנסו ב'בית הכנסת הגדולה' [שמו הקדום של בית הכנסת המכונה היום ע"ש רבי יצחק אבוהב – י.ס.] שם התפללו על הסדר את תפלת קבלת השבת החל ממזמור לדוד, לכה דודי וכי (שם, עמ' 412). לפי התיאור של ר' שמחה, בית הכנסת ע"ש ר"י אבוהב היה צמוד לבית הכנסת הספרדי ע"ש האר"י בשיפולי הרובע היהודי, אך בעקבות הרעש ההרסני של שנת תק"כ (1759 לסה"נ) הועבר ספר התורה הקדוש של הר"י אבוהב לבית הכנסת הגדולה, שם הועמד בהיכל מיוחד עם ספר תורה של רבי שלמה אבוהב (שם, עמ' 401-402). מכאן, שבית הכנסת הנקרא היום ע"ש ר"י אבוהב מכונה כך רק משנת תק"כ ואילך, מאז שהועבר אליו ספר התורה הקדוש שנכתב על ידו (ראה: ר. יזרעאל, בעקבות יהודי ספרד בצפת, משרד החינוך - תחום שלי"ח, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 37).

של האר"י ותלמידיו, היא המקור למנהג הרווח ברוב עדות ישראל לפנות לכיוון זה בעת אמירת 'בואי בשלום' שבסוף הפזמון 'לכה דודי', ומכאן שוב ראה לייחודה של החזרת פנים זו של האר"י בזמן תפילת קבלת שבת.⁷

דומה, שהפנייה למערב של מקובלי צפת אינה רק על רקע של כמיהה לבואה של השבת, הנכנסת עם שקיעת החמה. היציאה אל 'השדה' והפנייה אל המערב דווקא, נעשו על רקע רצונם העז (לעיתים עד כלות הנפש) להתחבר אל השכינה,⁸ שזוהתה עם השבת – הכלה – המלכה, ובכך להביא גאולה לעולם. ההנחה ששכינה במערב מקורה בגמרא (ב"ב כה, א-ב), בקשר להרחקת המתקנים המזיקים מגבולות העיר. דעה זו נפסקה להלכה (שו"ע או"ח סי' ג סעי' ה-ו), ומופיעה גם בזוהר (ח"ג דף קיט ע"ב), וביטויים רבים לה במאמרי חז"ל.⁹ בעולם

7. הגרי"ז מבריסק היה נוהג ביחידות להמתין בביתו עד זמן כניסת השבת ולהסתובב לכיוון מערב בזמן שקיעת השמש ולומר בקול רם בואי בשלום וכו' (י. גולדהר, תשנ"ו, ב, עמ' צב הערה 50). הפניה למערב של הצבור בבית הכנסת בזמן אמירת 'בואי בשלום' אמורה להעשות גם כאשר פתח המבנה אינו נמצא בקיר המערבי, ואכן כך נהוג היום ברוב בתי הכנסת בצפת. אולם, בהרבה מקהילות ישראל רווח גם המנהג להסתובב לכיוון הפתח ללא קשר לכיוון המערב. בברור סוגיה זו עמד י. גולדהר (תשנ"ו, ב, עמ' קח-קי) על כך, שרוב הפוסקים בני זמננו שנשאלו בנדון, וכן רוב האדמו"רים והמקובלים (כולל הרב יצחק כדורי) טוענים בעד ההסתובבות לצד מערב דווקא, ונראה שכך ראוי לעשות כדרך האר"י ותלמידיו. נציין שהתימנים, העומדים בזמן אמירת 'לכה דודי', אינם מסתובבים כלל ב'בואי בשלום', אלא ממשיכים לעמוד כל אחד במקומו וכווננו. חילוקים אחרים מעניינים הקיימים בנוסח תימן, הם: הניקוד שבמלה "[פני שבת] נְקַבְּלָהּ" (לעומת נְקַבְּלָהּ), המוסבר בפרוש עץ החיים לתכלאל על רקע הרוחניות של השבת שאינה יכולה להיתפס בתפיסה של ממש (כהן תשכ"ט, עמ' 34), וכן החזרה של המלים 'בואי כלה' שבע פעמים בסוף הפיוט, על סמך מנין ז' פעמים 'כלה', העולה בגימטרייה כמניין השכינה, כפי שמוזכר גם ב'סדר היום' של ר' משה בן מכיר (רצהבי, לעיל הערה 5, עמ' 164). בתימן נהגו לרקוד בעת שירת 'בואי כלה', אולי זכר למנהג האמוראים ע"פ גירסת הב"ח בגמ' ב"ק לב, א: 'רב חנינא הוה מרקד ואזיל ואמר בואו ונצא לקראת כלה' (כהן, תשכ"ט, עמ' 33-34; על הקבלת פני השבת, והריקוד - הריצה - לקראת השבת, ראה גם: הרב הדרי תשמ"א, עמ' 244; תשמ"ה, עמ' 92-93).

8. על הגדרת השכינה ומהותה, ראה: א. א. אורבך, חז"ל - פרקי אמונות ודעות, ירושלים, תשל"א עמ' 29-52.

9. גולדהר תשנ"ו, ב, עמ' קז-קיב. בברור הרקע לפניה למערב, כפי שמוזכר אצל ר' חיים וויטאל, מוסיף גולדהר גם טעמים אחרים הקושרים בינו לבין השבת, כמו בחינת המלכות המשותפת לשניהם (שם, עמ' קא-קב). רמו דק למיקום השכינה במערב ניתן, אולי, למצוא בפיוט 'אזמר בשבחין' המיוחס לאר"י עצמו: 'ימינא ושמאלא וביניהו כלה...'. המוסב על השכינה, המכונה בפיוט ע"פ הזוהר - 'עתיקא קדישא'. גם בספרות חז"ל הקדומה נקל למצוא סימוכין לחשיבות וקדושת המערב בניגוד לפניה למזרח (משנה סוכה פ"ה מ"ד, תמיד פ"ד מ"א, פרה פ"ג מ"ט, יומא פ"ג מ"ח, ועוד), הנגזרות כידוע ממיקומם ומכוונם של ההיכל וקודש הקדשים בתחומי הר הבית, ומסלידתם של חז"ל מכוון התפלה

הדימויים הנשגב של מקובלי צפת, דמתה הליכתם לקראת השבת כליווי פיזי של השכינה עצמה, אם כי לא נעלם מהם מקום השראתה המקורית: במקדש בירושלים, על כל המשתמע מכך.¹⁰

קדמה כלפי השמש העולה כפי שהיה נפוץ בין הפגאנים, היהודים האיסיים ולאחר מכן גם בין הנוצרים (וראה כבר ביחזקאל ח, טז-יז). חשיבות המערב כלפי השכינה נרמזת גם במאמר הגמרא במגילה כה, ב: 'דתניא, אל מול פני המנורה יאירו [במדבר ח, ב], מלמד שמצדד פניהם כלפי נר מערבי ונר מערבי כלפי שכינה'. לדעת חוקרים אחדים, גם ההלכה הקדומה 'אין פותחים בתי כנסיות אלא למזרח שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח' (תוספתא מגילה פ"ג הכ"ב) משקפת תפיסה זו (אורבך, לעיל הערה 8, עמ' 49), אך ניתן לפרש הלכה זו באופנים אחרים, כדוגמת פסיקת מרן בהל' בית כנסת (או"ח סי' קנ"ס"ה) שיש לבנות את פתח בית הכנסת 'כנגד הצד שמתפללין בו באותה העיר', ללא קשר לכוון המערב (לביורר סוגיית מיקום הפתחים והשפעת תבנית המקדש על מבנה בית הכנסת העתיק בא"י, ראה: א' גרוסברג, זכר למקדש בבתי הכנסת העתיקים בארץ ישראל, תחומין טו, תשנ"ה, עמ' 461-488, ובמיוחד עמ' 463-465, ובמראה מקומות בהערות, שם). מכל מקום, ברור שהמערב הוא הכוון המועדף ביהדות, כפי שמשקף בין היתר בקביעת הלוח העברי (שילוב מסלול הירח בלוח השנה וקביעת תחילת היום בערב, עם תפילת מעריב), מיקום המקדש במערב הר הבית וקדש הקדשים במערב ההיכל, ובהעדפתו של הכותל המערבי על פני כותלי הר הבית האחרים, כמובא: 'הנה זה עומד אחר כולנו - זה כותל המערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם. למה? שהשכינה במערב' (במדבר רבה, פ"י נשא, יא, ב; אך השווה עם שהש"ר, ב, י: '... למה? שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם!'). כך גם מפורשות מתייחס המדרש למגדלי ירושלים המערביים 'פילי מערבאה' (מגדלי פצאל, היפיקוס ומרים מימי הבית השני) '... שגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם, למה? ששכינה במערב' (איכה רבה א, 'היו צריה'; והשווה עם תאור יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ז, א, א, וראה גם הרב הדרי תשמ"ה, עמ' 66, והערה 8 שם). על יחסי הגומלין שבין מיקום השכינה לבין התפילה, ראה: א. ארליך, מקום השכינה בתודעת המתפלל, תרביץ, סה, תשנ"ו, עמ' 315-329, ובהרחבה: הני"ל, דרכי התפילה ומשמעותן בתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ד (וראה שם, עמ' 73-78, דיון נרחב בסוגיית מיקום השכינה בגמ' ב"ב כה).

10. על הכמיהה לעלות לירושלים לתפילה ולהשתפכות הלב בכתבי האר"י (בעיקר בספרים 'שבחי האר"י' ו'תולדות האר"י') מעידים כמה וכמה סיפורים ואגדות. ראה, לדוגמה, פגישת החסיד תלמיד האר"י ר' אברהם הלוי ברוכים עם השכינה בחלום בכותל המערבי (שלוש אגרות של ר' שלמה שלומיל מיינשטרל מצפת [שנת שס"ח], בתוך: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן, 1971, עמ' 205-206; ד. תמר, האר"י הקדוש, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 86), וסיפור האר"י שביקש לעלות לירושלים בערב שבת 'סמוך להכנסת כלה' עם תלמידיו, אך אלה התמהמהו וגרמו לעיקוב הגאולה (ספר שבחי האר"י, דפוס נתנאל דוד, ווארשה, 1875, ג' ע"ב [מובא גם בספר ענף עץ עבות, ירושלים, תשל"ב, עמ' קנט-קס, וכן בד. תמר, האר"י הקדוש, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 75]). על סגולות ההליכה למקום המקדש בירושלים לקבל פני שבת מלכתא - ראה גם: ח. מדר, "הנה זה עומד אחר כולנו", כולנו י"ד, עמ' 346-349. עם כל זאת, לנגד עיניהם של מקובלי צפת בודאי היה גם מאמרו של רשב"י:

על הפנייה של מקובלי צפת למערב יש להוסיף, לעני"ד, נסיבות נוספות הקשורות למיקומה של העיר ותנאי סביבתה. מאחר והרובע היהודי בצפת בנוי על מדרון המשופע לכיוון מערב, הנוף הפתוח המתפרס ממנו והנגלה לעין הוא כלפי מערב; נוף זה כולל את הרי מרום הגליל, מלאי הוד והדר ומכוסים בחורש טבעי, וכן את שטח הבוסתנים המרהיב של נחל עמוד (הוא 'נהר דולביה' בפי תושבי צפת בתקופת האר"י). כלפי מזרח, מאידך, היו שכונות ערביות (ח'ראת אל-אקרד, ח'ראת אל ג'ורה) ומעבר להן – אזור יבש וסלעי, וגם נסתר מעיני תושבי הרובע היהודי. על כן, הפנייה מערבה היתה לדידי המקובלים אך טבעית: כלפי נוף מקסים, הרווי גם באתרי קברי צדיקים רבים אליהם 'התגרשו' מקובלי צפת לייחודים ותיקונים (בעיקר בהדרכתם של ר' משה קורדברו ור"ש אלקבץ עוד טרם בואו של האר"י לצפת) על מנת להחיש את שחרור השכינה מכבלי הגלות. יתר על כן: בהתבוננות מערבה מצפת, נתפסת העין במוקד חשוב נוסף, אולי מכריע בהשפעתו: בקברו של רבי שמעון בר יוחאי במירון, כפי שמדגיש זאת ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזיץ, בתיאורו את מקום 'השדה' שבו קיבלו האר"י ותלמידיו את השבת, כ"מכוון ונראה מנגד קבר בעל הזוהר שבמירון".¹¹ מרכיבי הנוף המתגלים למתבונן מערבה בשעת שקיעת החמה, על רקע צבע התכלת הבוקע בשמי המערב והמתמזג עם הצבע הכחלחל של כותלי בתי היהודים, מובילים להרגשת מיזוג עליונים ותחתונים ובודאי השפיעו רבות על מקבילי פני שבת מלכתא (השכינה!) באותה שעה של התרוממות רוח רוחנית.¹²

מעט מן ההוד שבקבלת השבת הקדומה של צפת נשאר בה גם בימינו. כיום (שנת תשס"א), רוב המניינים אכן פונים מערבה בזמן אמירת 'בואי בשלום', אך היציאה לשדה בפועל כפי שהיה מקובל גם בצפת וגם בירושלים¹³ כמעט שאינה נהוגה היום בצבור.¹⁴ ומכל מקום, אפשר שזכר למנהג היציאה לשדה בצפת השתמר במציאות ארכיטקטונית מסוימת, הקיימת בחלק מבתי הכנסת העתיקים: בבית הכנסת ע"ש יצחק אבוהב (לשעבר 'בית הכנסת הגדולה' מתקופת האר"י), בביה"כ ע"ש האלשיך הקדוש ובביה"כ האשכנזי ע"ש האר"י

"בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה, שבכל מקום שגלו שכינה עמהן..." (מגילה כט, א).

11. מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזיץ, לעיל הערה 6, עמ' 412.
 12. על משמעות המרחב ויחסו להתפתחות תורת הנסתר בצפת, ראה: י. בן-גל, המשמעות הסובייקטיבית של הנוף לאדם בצפת, בתוך: ארצות הגליל (א. שמואלי, א. סופר, נ. קליאוט, עורכים), חיפה, 1983, חלק א, עמ' 361-368.
 13. כהן תשכ"ט, עמ' 19-20; הרב הדרי תשמ"ה, עמ' 94-95.
 14. בישיבת אור יקר בעיר העתיקה בצפת יוצאים תלמידי הישיבה אל חצר הישיבה ופונים כלפי מערב במהלך כל תפלת קבלת השבת, כמנהג המקובלים מתקופת האר"י.

– פונים הפתחים הראשיים וחזיתות המבנים לכיוון מערב. על אף שהמבנים העומדים היום שוקמו ותוקנו מספר פעמים לאחר רעידות האדמה של שנות תק"כ (1759 לסה"נ) ותקצ"ז (1837 לסה"נ), הדעת נותנת שהם שומרים על תבנית מתארם המקורית, כאשר כיוון החזית למערב הוא לא רק על רקע פונקציונלי, אלא מביע את תפיסת העולם הרוחנית של מקובלי צפת, שבמרכזה עמדו הכיסופים לגאולה והתקרבות השכינה שציפו לבואן מכיוון **מערב**. והנה, לכאורה תמוה הדבר: העמדת הפתחים בבתי כנסת אלה בקיר המערבי, שלא ממול ארון הקודש (הנמצא בגליל תמיד בקיר הדרומי לכיוון ירושלים), נוגד במפורש את דעת מרן ר"י קארו, שיש לעשות את פתחי בתי הכנסת 'כנגד הצד שמתפללין בו באותה העיר' (או"ח סי' קנ"ה); היתכן שדווקא בצפת לא סרו למרותו של המרא דאתרא בעניין זה?¹⁵ אכן, מצב שונה קיים בבית הכנסת הספרדי ע"ש האר"י בשיפולי הרובע היהודי המערביים, על גבול בית העלמין.¹⁶ בבית כנסת עתיק זה, שבו על פי המסורת התפלל האר"י עצמו את רוב תפילותיו בצבור, החזית והפתח הם בקיר ה**צפוני** אשר ממול לארון, כדעת מרן בפסיקתו. אמנם, אין להוציא מכלל אפשרות שמיקום החזיתות והפתחים בבתי הכנסת הנ"ל הוא תוצאה של אילוצים טופוגרפיים והנדסיים; אך אפשר גם להעלות על הדעת שההבדלים הללו אכן מבטאים הדגשים שונים ואולי אף מתח מסוים שהתקיים בין התפיסה ההלכתית המסורתית העולה מבית מדרשו של ר"י קארו (שכאמור אינו מזכיר את עניין תפילת קבלת השבת בפסיקותיו), לבין מגמת הרוח המהפכנית-קבלית שכבשה את צפת בסערה והגיעה לשיאה בזמן שהותו

15. בביה"כ ע"ש ר"י קארו הפתח הוא בקיר הדרומי, אותו קיר שיש בו את ארון הקודש, גם זה בניגוד לפסיקת מרן. אך המבנה הנוכחי אינו עתיק, וקיום מפלס מוגבה בחלק המערבי של אולם התפילה מעיד ששימושו המקורי של המבנה הנוכחי היה כבית דין ולא כמקום תפילה קבוע. סביר להניח שעל מקום בית הכנסת היום עמד בזמנו בנין בית הכנסת והישיבה של מרן (על הישיבה ראה תיאורו של הנוסע התימני זכריה המכונה יחיא אלצ'אהרי, בתוך: א. יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת-גן, 1976, עמ' 200-201), אך לא ידועה תכניתו המקורית. מכל מקום, הלכות בית הכנסת (הנגזרות בעיקר מפירוש התוספתא במגילה פ"ג) בחיבוריהם של הרמב"ם, של מרן ושל פוסקים אחרים אינן בהכרח משתקפות בבנייני בתי הכנסת העתיקים בפועל, לא אלה הקדומים מימי המשנה והתלמוד ולא אלה המאוחרים יחסית מן המאות השנים האחרונות. על יישומי ההלכה בתכנון בתי הכנסת, ראה: הרב ז. גוטהולד, הלכה ומנהגים בבנין ובתכנון של בתי-הכנסת בארץ, בתוך: ושכנתי בתוכם - קובץ מוקדש לבעיות יסוד בארכיטקטורה של בתי הכנסת (ד. קאסוטו, עורך), ירושלים, תשכ"ח, עמ' 14-50.

16. על בית כנסת זה, ראה: מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאז'ץ, לעיל הערה 6, עמ' 401-402; י. פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ ישראל מסוף תקופת הגאונים ועד עלית החסידים, ירושלים, תש"ז, עמ' לח-מ; ר. יזרעאל, בעקבות יהודי ספרד בצפת, לעיל הערה 6 עמ' 49-54.

של האר"י בעיר בשנים ש"ל-של"ב. על פי דרכנו, חזיתות בתי הכנסת אבוהב, אלשיך והאר"י אשכנזי הפונות מערבה אולי משקפות את השפעת המגמה הקבלית, בעוד שחזית ביה"כ האר"י הספרדי (שהוא ע"פ דעות אחדות העתיק ביותר מבין בתי הכנסת של צפת) עם הפתח בצפון מול ארון הקודש, אולי משקפת את המגמה המסורתית המדגישה את כוון התפילה הרגיל לירושלים.¹⁷

לסיכום דברינו נזכיר, שאופייה של קבלת שבת הנהוגה היום בקהילות ישראל למקומותיהן צמח וקיבל את לבושו על רקע תחושתם העזה של מקובלי צפת בקרבתה המטפיזית של השכינה על סף ביתם ממש, יחד עם הרגשתם שעליהם מוטלת האחריות והחובה לשחרורה מכבלי גלותה. בפועל, נערכו המקובלים 'לקבלי' את השבת / המלכה / הכלה / השכינה מן המערב, מאותו כיוון שמאז ומקדם סימן את מקום השכינה (אם בזמן קיבועה במקדש, אם בזמן גלותה ממנו), הוא גם כיוון הפנייה המועדף והטבעי ליושבי צפת מבחינות רבות אחרות. אם נצרף לכך את המסורת שרווחה בין תושבי צפת והגליל, שראשית תהליך הגאולה היא על ידי התגלותו של משיח בן יוסף **בגליל**,¹⁸ נקל להבין את השפע

17. הדבר בולט במיוחד בביה"כ האר"י האשכנזי, שנבנה כנראה אחרי פטירתו של האר"י בתחום חלקת השדה יחקל תפוחין קדישין' מימי האר"י, כאשר חזית בית הכנסת פתוחה לרחבה שבקדמת בית הכנסת, ללא חצר פנימית המפרידה ביניהן. ללא ספק, יש לראות בקביעת החזית המרשימה של בית כנסת זה כלפי מערב וכלפי הרחבה המקודשת שבקדמתה, זכר למסורת המוצקה על קיום קבלת שבת בחוגי האר"י במקום הזה. החזית המונומנטלית של ביה"כ אבוהב פונה לעבר חצר פנימית המשיקה לסמטה שכוונה צפון-דרום, כמו גם ביה"כ אלשיך הסמוך לו מדרום. בביה"כ ע"ש יוסי בנאה, המיוחס גם הוא כאחד מן העתיקים בצפת, הפתח הראשי הוא בקיר הדרומי, ממזרח לארון הקודש (בדומה לביה"כ ר"י קארו). אולם נראה, שהחלק המקורי והעתיק של מבנה בית הכנסת הוא אגפו המזרחי, שבו נמצא הקבר המסורתי של ר' יוסי בנאה, בעוד שאין ודאות שבמקום אולם התפילה הנוכחי היה קיים בית כנסת כבר בתקופת האר"י (פינקרפלד תש"ז, לעיל הערה 16, עמ' מב). מכל מקום, מיקום המבנה על צלע הר משופע במיוחד, וכן מיקום הקבר של ר' יוסי בנאה השפיעו בודאי על תכנון המבנה ומתארו.

18. בין היתר, על סמך: זוהר בראשית, דף קיט ע"א ("... בשיתין ושית יתגל מלכא משיחא בארעה דגליל..."; ע"פ פירוש הסולם מדובר במשיח בן יוסף); זוהר שמות, דף ז ע"ב ("... בההוא זמנא יתער מלכא משיחא לנפקא מגו גנתא דעדן, מההוא אתר דאתקרי ק"ן צפור, ויתער בארעה דגליל... כד יקום ויתגלי בארעה דגליל, בגין איהו הוא אתר קדמאה דאתחראב בארעה קדישא..."); וראה גם ר' סעדיה גאון, האמונות והדעות, מאמר ח, פרק ה, המזכיר במפורש את יהר הגלילי בנדון: " ... עמידת איש מבני יוסף בהר הגליל ויתקבצו אליו אנשים מבני עמנו. וילך אל בית המקדש ...". בצפת עוד קודם לתקופת האר"י רווחה מסורת על ביה"כ העתיק של מירון, שבנייתו יוחסה לרשב"י (עם 23 בתי כנסת עתיקים נוספים), שעם נפילת משקוף בית הכנסת וקיר החזית 'אז יבא משיחנו במהרה בימינו'. מסורת זו תועדה כבר בשנת רנ"ו (1495 לסה"י) שנים ספורות לאחר גרוש

הרוחני שבקע והוליד דווקא בצפת את אחד המנהגים בעלי העוצמה החזקה ביותר ביהדות – הלא היא קבלת השבת.

ספרד ויוחסה ליאנשי ספיטה [צפת] כי מקובלים הם' (אגרת תלמיד ר' עובדיה מברטנורא מירושלים, בתוך: א. יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן, 1971, עמ' 153). נראה שמסורת זו התבססה על מאמר הגמ' במס' סנהדרין צח, א העוסק בבואו ובמקומו של משיח על רקע פגישותיו של ריב"ל עם אליהו הנביא בפני פתח מערת רשב"י, ובעקבות 'נפילת השער' שקבע ר' יוסי קיסמא כאות לבואו של משיח בפני תלמידיו (היום קברו המסורתי של ר' יוסי, מצויין 50 מ' בלבד מצפון לבית הכנסת העתיק במירון, לעני"ד על סמך מאמר הגמ' והמסורת הני"ל). לאחר מותו של האר"י האמינו תלמידיו, למפרע, שהאר"י היה משיח בן יוסף: "... ובכן למפרע הבננו מה שאמר לנו [האר"י על ציון שמעיה ואבטליון בגוש חלב] שנתפלל על משיח בן יוסף שלא ימות, שלא בא לעולם אלא להביא הגאולה ולמלאות כל העולם במלכא משיחא" (שבחי האר"י, לעיל הערה 5, עמ' יד).